

VALMA KÜLA VANA PÖLLUJAOTUSE KUJUNEMINE

Gea TROSKA

Väikese Illimari 5, 11623 Tallinn, Eesti

Eesti külade vanema ajaloo uurimisel on seni vähe tähelepanu pööratud taludevahelise maadejaotuse, eeskätt põllujaotuste kujunemisele. Võimalusi sellesuunaliseks uurimistööks pakuvad mitmete külade vanade põllujaotuste kaardid, mis on mõõdistatud isegi veel 19. sajandil. Vaatlusele võetud Viljandi maakonnas asuva Valma küla 1826.–1827. aastal fikseeritud vana põllujaotuse analüüs ning kaardi võrdlemine teiste allikate andmetega võimaldas üksikasjalikult jälgida talude jagunemist ning küla üldplaneeringu kujunemist 17. sajandi algusest peale. Suure tõenäosusega pärineb kogu jaotuse põhistruktuur palju kaugemast minevikust ning selle algus võib olla seotud küla kui mitmest majapidamisest koosneva asula tekkega. Ka küla uuem arengukäik on seotud maade ümberjagamisega talude vahel.

Mineviku eesti küla põllujaotust ja maade jagunemist talude vahel on üsna vähe uuritud. Üheks peapõhjuseks on allikate äärmine nappus. 1925. aastal andis P. Johansen suhteliselt väheste 17. sajandi lõpust pärinevate kaartide põhjal ülevaate vanadest põllujaotustest, esitades ühtlasi oma nägemuse nende vanuse ja kujunemise kohta.¹ Hilisem, peamiselt 19. sajandi materjal jäi pikaks ajaks väljapoole uurijate huviringi, mis haaras eeskätt kaugemas minevikus toimunud protsesside selgitamist. Uurides 1960.–1970. aastail eesti külade arengut murrangulisel 19. sajandil pööras siinkirjutaja senisest suuremat tähelepanu põllujaotustele ja nendes toimunud muutustele.² Viimased olid väga tihedasti seotud küla üldise arenguga nii sotsiaal-majanduslikus plaanis kui ka külavormide muutumisel ja aitasid paremini mõista kogu protsessi olemust. Agraartechniliste ning valdusõiguslike põllujaotuste ning nende lähema ja kaugema mineviku vormide uurimisele pöörati Saksamaal, Rootsis, Taanis ja teisteski Lääne-Euroopa maades suurt tähelepanu juba 1920.–1930. aastail. Eriti võimsa hoo sai põllu-

¹ Johansen, P. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 23.) Tartu, 1925.

² Troška, G. Eesti külad XIX sajandil. Tallinn, 1987.

jaotuste uurimine pärast Teist maailmasõda seoses maa asustamise, asustuse ajaloo, külade tekkimise ja edasise arengu ning teistegi ajaloo probleemide üksikasjaliku käsitlemisega. Peale rikkaliku vana ja uema kartograafilise materjali ja muude ajalooallikate tuli uurijate käsutusse järjest enam arheoloogilistel kaevamistel saadud huvitavaid andmeid muistsete põldude ja nende jaotuse kohta. Palju diskuteeriti küsimuse üle, kuidas muistsed jaotusvormid asendusid kesk- ja uuemast ajast tuntud põllujaotustega ning kuidas üldse viimased kujunesid ja tänapäevaseks arenesid.

Samalaadsed küsimused tõusevad nüüd ka eesti ajaloolaste, eriti asustuse uurijate ette. 1970. aastatest alates on Eestis mitmel pool avastatud muistseid põlde ja kindlaks tehtud nende jaotamine põllupeenardega mitmesuguse kuju ning suurusega lappideks ja ribadeks. Kõige vanemad, üle 20 ha haaravad muinaspõllud leiti Saha-Lool, kus V. Lang tegi kindlaks ka keerulise jaotussüsteemi.³ Muinaspõldude üha laieneva uurimise tõttu saab järjest aktuaalsemaks vajadus selgitada, millal ja kuidas tekkisid külapõldude keskaegsed jaotusvormid ja kas neil on seos muinasaegsetega. Nimelt torkab silma Saha-Loo põllujaotussüsteemi suur sarnasus Saaremaal Võhma ja Selgase küla põllujaotusega, mis kaardistati 19. sajandi keskel.⁴ Sarnased on põllulappide kuju, põllupeenarde iseloom ja kivihunnikute paigutus. On ilmne, et mõlemal juhul on tegu maade ülesharimisel kujunenud jaotusega – adraga kündmine määras igal konkreetset juhul põllulappide kuju ja suuruse. Ei ole teada, kas Saha-Loo põllud kuulusid ühele või mitmele perele, samuti see, millal ja kuidas hariti üles ja jaotati perede vahel Saha küla hilisemad, tänapäevani kasutatud põllualad. Võhma külas oli 54 ja Selgasel 7 peret, kelle põllutükid paiknesid korrapäratult ja ebahühtlaselt laiali põllulaama eri osades. On selgitamata, kas selline valduste paigutus kujunes juba väljaarenenud (muinasaegse?) jaotuse olemasolul või hilisemal ajal, näiteks järjest uute lappide ülesharimisel.

Põhimõtteliselt oleks võimalik olemasolevate vanade kaartide ja muude allikate põhjal jälgida retrospektiivselt küla vanemat ajalugu koos põllujaotuste arenguga. 17. ja 19. sajandi kaartide võrdlemisel on selgunud, et paljudel juhtudel on põldude ja nende alajaotuste piirid püsinud kogu selle ajavahemiku jooksul peaaegu muutumatuna. Ilmselt olid nad samad ka palju varem. On tehtud katse 17. sajandi kaardi põhjal rekonstrueerida Sõmeru küla (Jüri khk. Nabala m.) asustuspilt ja põllujaotus 13. ja 16. sajandil.⁵ Analüüsisides Rebala küla 1688. aasta kaarti koos küla kohta alates 13. sajandist teadaolevate andmetega, võib arvata, et kaardil esitatud põllujaotus on kujunenud järk-järgult juba 13. sajandil või

³ Lang, V. Muinaspõllud Saha-Lool. – *Stilus*, 1992, 3, 50–60; Lang, V. Fossil fields at Saha-Loo. – *Eesti TA Toim. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, 1994, 43, 1, 22–26.

⁴ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 3724, n. 5, s. 2061, 1865. a. (Võhma k.); s. 2324, 1851.–1852. a. (Selgase k.).

⁵ Eesti NSV ajalugu, I. Tallinn, 1955, 103, 232. Rekonstruktsiooni aluseks on Sõmeru küla kaart 1687. aastast (EAA, f. 1, n. 2, s. C I, l. 24).

isegi veel varem eksisteerinud jaotuse alusel.⁶ Paegna küla 1687. ja 1858. aasta kaardi võrdlemine näitas samuti, et kõige püsivam oli iga talu põllutükkide kogum ja nende piirid, samal ajal kui talude nimed (peale paari erandi) ja õuede asukohad muutusid.⁷ Et maarevisjonikirjades ja vakuraamatutes on arvestuse aluseks just talud ja nende põllumaakompleksid, siis peaks nimetatud allikates esitatud peremeeste loetelude põhjal kindlakstehtava majapidamiste arvu muutumine kajastuma ka küla hilisemas põllujaotuses, kui see kujunes sammhaaval pidevas arengus.

Materjali on seesuguseks uurimuseks kahjuks vähe. Siiski leidub Eesti mandri-osast peale paarikümne 17. sajandist pärineva põllujaotusega külakaardi veel kaarte umbes 30–40 mõisa kohta 19. sajandi esimesest poolest (mõningad ka 18. sajandist). Kaartidel on tähistatud talude maavalduste üsna vanapärase ilmega piirid ja paigutus, nagu see kehtis enne talude kruntimist või sellele eelnenud reguleerimist. Huvipakkuvatest küladest, kust ka rohkesti muud allikmaterjali, langes esmane valik Viljandi maakonnas ja Viljandi kihelkonnas asuvale Valma külale, mille vana põllujaotus on mõõdistatud 1826.–1827., reguleeritud 1844. ja krunditud 1867.–1869. aastal. Säilinud on ka küllaldaselt maarevisjonikirju, vakuraamatuid ja hingeloendeid⁸, mida on võimalik kasutada esialgseks analüüsiks. Süvemaks uurimiseks oleks vaja leida täiendavaid arhiiviallikaid, teha kohapealseid vaatlusi ning radiosüsiniku analüüse põldude eri osade vanuse määramiseks ning otsida võimalikke vanemaid põlluharijate asustuskoldeid. Selleks aga puuduvad autoril võimalused.

ANDMEID MUINASAJAST

Vanimad asustusjäljed Valma küla maadel pärinevad III aastatuhandest e.Kr. Praegusest küla asukohast veidi lõuna pool, järve ulatuval väikesel neemikul, nn. Saba nukil kaevati välja suhteliselt tilluke neoliitiline kalastajate asula. Lisaks

⁶ Troska, G. Talunimed läbi aegade. Tallinn, 1995, 76, 78–80. Põhjalikum analüüs on esitatud 1975.–1976. a. kirjutatud ja hiljem redigeeritud artiklis, mis avaldatakse peatselt ilmuvas Eesti Vabaõhumuuseumi artiklite kogumikus “Suitsutare II”.

⁷ Troska, G. Talunimed läbi aegade, 76–77.

⁸ EAA, f. 2072, n. 3, s. 10d (1826.–1827. a.), 10a (1844. a.); f. 3724, n. 4, s. 1475 (1867.–1869. a.) Vana-Tänassilma m.; Hefte zur Landeskunde Estlands. Hrsg. O. Roslavlev. 2. Das Pernauer Land 1624. Wolfratshausen-Waldram, 1967; 3. Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. Wolfratshausen-Waldram, 1967; 4. Die Revision Livlands 1638. Estnischer Siedlungsgebiet, II. München, 1969; 6. Polnische Akten, IV: 1583–1590. München, 1973; Livlands Revisionsjordebok 1687–1692. Östersjöprovinserna Jord revisions handlingar (Rootsi Riigiarhiivis); mikrofilm Viljandimaa mõisate kohta Eesti Akadeemilises Raamatukogus, FM 3931; EAA, f. 567, n. 2, s. 986; n. 3, s. 81, 220 (Vana-Tänassilma mõisa vakuraamatud); f. 1865, n. 3, s. 282:13, 1811. a.; s. 284:4, 1834. a.; s. 286:2, 1850. a.; s. 291:1, 1858. a. (Vana-Tänassilma mõisa hingeloendid). Nimetatud allikatest võetud isiku- ja kohanimed on tekstis kursiivkirjas.

leasemetele (üheaegselt võis seal olla 3–5 elamut) leiti hulgaliselt tüüpilise kammkeraamika kilde, kivi- ja luuesemeid (sh. kalastamistarbeid), merevaik-ehteid jm., samuti asula elanike – ühe mehe ja naise matus. Samal kohal leiti künnikihist jälgi venekirveste kultuurist varase nöörikeramika ja teiste esemete leidude näol. Lühiajaliselt võis seal olla ka mõni veelgi hilisem asula.⁹ Esiaja hilisematest järkudest pole Valma küla maadel seni midagi leitud. Ka pole arheoloogid siin piirkonnas veel muinaspõlde otsinud ja nii ei teagi, millal võis siia tekkida põlluharijate asula. Kirjutatud ajaloo lehekülgedele jõuab Valma alles 16. sajandi lõpul, kui ta oli juba täiesti väljaarenenud küla.

VALMA KÜLA 16. SAJANDI LÕPUL

Aastatel 1583–1585 on Viljandi lossi esimese folvargi *Ringomoisa*, 1586. aastast alates teise folvargi *Mattapermoisa* külade ja maksustatud peremeeste hulgas kirja pandud ka Valma küla oma talupoegadega. Küla nimi *Walmabe* (*Walmaba*) esineb 1584. aastast, kuid samad peremehed on leida ka 1583. aasta neljanda vardjaskonna *Koiki* küla (1684. aastast *Loiki*, *Loize* küla) all. Pole mingit vajadust jälgida selle lühikese ajalõigu vältel peremeeste liikumist nende nimede järgi, sest 1624. aasta maarevisjonikirjades, seega pärast Poola–Rootsi sõda ja siinsete alade minekut Rootsi valdusse, neid nimesid enam ei kohta.

Kokkuvõtlikult 1583.–1601. aasta andmeid analüüsid saab küla arengust järgmise pildi. 1583 oli Valmas neli pooladrikut, kellest igauks kasutas vaid veerandit adramaad (ülejäänu oli söötis), üks veerandadrik kasutas ainult kaheksandikku adramaad ning ühel mehel ei olnud üldse maad. Neli peremeest pidas kohta pidevalt kuni 1601. aastani, kuigi kahte neist pole mõnel vahepealsel aastal miskipärast kirja pandud. Ühes talus oli kas peremees vahetunud või oli tema nimi tugevasti muutunud (1583–1586 *Ambos*, 1588–1601 *Anni Poisz*). Nende peremeeste tegelikku maakasutust hinnati üsna püsivalt neljandiku adramaa suuruseks, üksikutel oli mõnel aastal kas vähem (kaheksandik adramaad) või rohkem (pool adramaad) maad kasutada. Peale nende viie peremehe oli 1586. aastal külas veel kaks veerandadrikut, kellest ainult üks pidas kohta kuni 1601. aastani. Kas teise veerandadriku asemele keegi tuli ja kes see oli, pole võimalik kindlaks teha.

1585. aastast alates ilmusid külasse pobulid, kellest mitmedki said aja jooksul peremeesteks. 1585 külas elanud kuuest pobulist pidas üks 1589. ja teine 1590. aastast alates kaheksandiku adramaa suurust kohta, kolmas aga esines veel mõnel järgneval aastal pobulina. Kolme ülejäanud mehe nimed aga kadusid täiesti. 1588. aastal oli lisaks viiele taluperemehele ja ühele pobulile veel kaks pobulit, kellest üks kasutas 1590. veerandi ja 1601. aastal kaheksandiku adramaa suurust kohta, teine aga kadus. Üks esmakordselt 1589 märgitud pobul pidas 1601. aastal

⁹ Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, 67–72.

kaheksandiku adramaa suurust kohta. Teisel, 1590 märgitud pobulil oli 1601. aastal juba veerand adramaad. Samal aastal ilmus külla veel üks kaheksandikadrik. Nii oli 1601. aastal Valma (*Walgenap*) külas kuus või üheksa talu, kus elas 12 peremeest (kuus veerandadrikut ja kuus kaheksandikadrikut). Peale nende oli kirjas veel seitse kalurit ja üks üksjalg. Kas varasematel aastatel kirja pandud pobulid ka kalapiüügiga tegelesid, pole teada. Ainult üks 1589 nimetatud ja teine, 1590 kohta pidama hakanud pobul olid 1601. aastal kalurite nimekirjas.

Nii kiiret küla kasvu 17–18 aasta jooksul peab tõenäoliselt vaatlema kui asustuse taastumist pärast Vene–Liivi sõda. Ka tühjade adramaade hulk annab alust arvata, et juba enne sõda oli küla üsna suur ning läbi teinud pika arengu. Järelikult olid juba siis olemas avarad põllud, mis tõenäoliselt koosnesid paljudest maa esialgse ülesharimise ajal kujunenud lappidest. Ei ole andmeid, kuidas need olid jaotatud talude, *resp.* peremeeste vahel, kuid võib arvata, et 16. sajandi lõpuks oli välja kujunenud mingi süsteem.

Peremeeste eri aastate loetelude võrdlemisel äratavad tähelepanu mõned seigad. Kaks peremeest – *Lepiko Hancz (Anus)* ja *Rizer (Rizi) Andrus* – pidasid koos talu, mille suurus oli 1584. veerand ja 1585. aastal pool adramaad. Enne seda, 1583 kasutasid nad maad eraldi, esimene veerandit ja teine kaheksandikku adramaad. Järgmistel aastatel pidas *Lepiko Hancz* pidevalt veerandi adramaa suurust talu (1587 kasutas poolest adramaast ainult kaheksandikku), *Rizer Andrus*'t aga 1586., 1587. ja 1588. aasta peremeeste nimekirjas ei olnud. See-eest oli 1587. aastal kirjas *Suia Andris* veerandi adramaa peal (1585 oli pobul), kuid järgmisel aastal teda enam polnud. 1589 esinesid *Rizi Andrus* ja *Suia Andrus* jälle nimekirjas, nüüd juba pobulitena, 1590 pandi nad uuesti kaheksandikadrikutena kirja. Sellist peremeeste vaheldumist ja nende kasutatava maa suuruse muutumist ei saa ilmselt järjepidevalt ühe ja sama peremehe käes olnud talude ajutiseks vaesumiseks ja uuesti kosumiseks pidada. Võib-olla oli siin tegu tühjadeks adramaadeks arvatud kasutamata põllulappide jagamisega või ka juba kasutusel olevate põlluosade ümberjagamise. Mitme uue peremehe ilmumine algul pobulina, hiljem juba kaheksandik- ja siis veerandadrikuna, võis olla ka seotud järjest uute põllutükkide tarvitusele võtuga, kuid nende maalappide paigutus ei ole teada. Kas kõik nimetatud muudatused küla ja talude maakasutuses võiksid kajastuda ka hilisemas põllujaotuses, on raske kindlaks teha, sest peremeeste järjepidevuse täielik katkemine (nimede põhjal) pärast 1601. aastast ei võimalda hilisemaid andmeid seostada varasemate sündmustega.

KÜLA TAASASUSTAMINE 17. SAJANDIL

Pärast Lõuna-Eesti minekut Rootsi võimu alla korraldati seal 1624. aastal maarevisjon. Suuremates külades oli selleks ajaks peremeeste arv tugevasti kahanenud, paljud väiksemad külad olid hoopis tühjaks jäänud. Viljandi lossi Matapere (*Mattapersche*) vakusesse arvatud Valma külas oli sel aastal vaid kolm

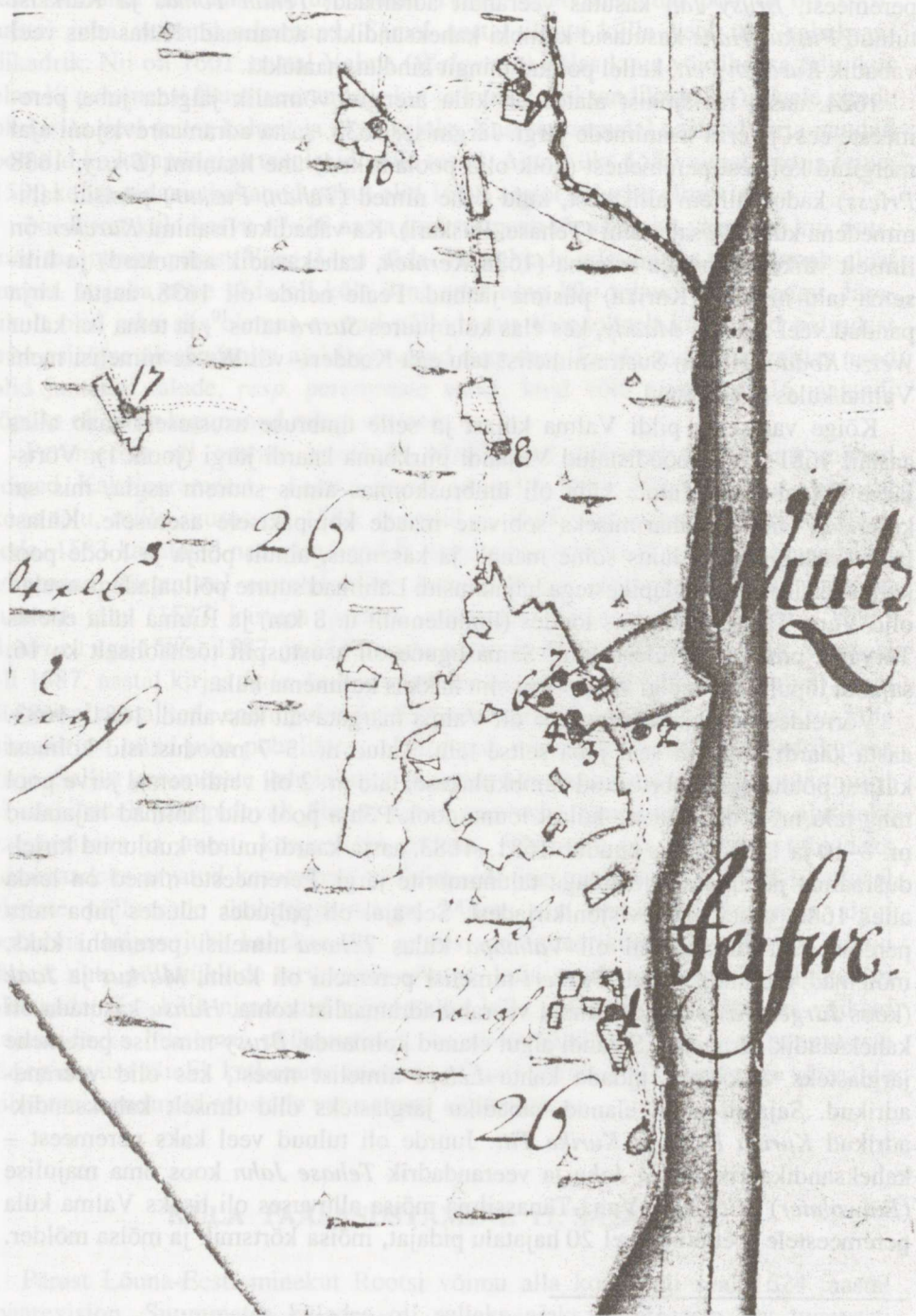
peremeest. *Brusy Jan* kasutas veerandit adramaad, *Tehan Tomas* ja Karksist tulnud *Puskur Hans* kasutasid kumbki kaheksandikku adramaad. Külas elas veel vabadik *Kurcken Peit*, kellel polnud mingit kindlat maatükki.

1624. aasta revisjonist alates on küla arengut võimalik jälgida juba peremeeste ees- ja eriti lisanimede järgi. Järgmise, 1638. aasta adramaarevisjoni ajal märgitud kolmest peremehest (kõik olid pooladrikud) ühe lisanimi (*Brusy*, 1638 *Priess*) kadus hiljem allikatest, kuid kahe nimed (*Tehan*, *Puskur*) püsisid talunimedena kuni 19. sajandini (Tehase, Puskari). Ka vabadiku lisanimi *Kurcken* on ilmselt väikekohapidaja nimena (1638 *Kernick*, kaheksandik adramaad) ja hili-sama talu nimena (*Kurika*) püsima jäänud. Peale nende oli 1638. aastal kirja pandud veel *Kodder Maddy*, kes elas küla juures *Sustra talus*¹⁰, ja tema isa kalur *Wetze Koddo*. Hiljem *Sustra*-nimelist talu ega *Kodderi*- või *Wetze*-nimelisi mehi Valma külas ei esinenud.

Kõige varasema pildi Valma külast ja selle ümbruse asustusest saab alles aastail 1681–1683 mõõdistatud Viljandi piirkonna kaardi järgi (joon. 1). Võrtsjärve kaldal asuv Valma küla oli ümbruskonnas ainus suurem asula, mis sai kujuneda tänu põlluharimiseks sobivate maade kompaktsale asetusele. Külast lääne ja lõuna pool laius soine männi- ja kasemets, ainult põhja ja loode pool kohtas pisikeste põllulapikestega hajatalusid. Lähimad suurte põllualadega asulad olid Vana-Tänassilma mõis loodes (linnulennult u. 8 km) ja Riuma küla edelas Tarvastu piirkonnas (üle 6 km). Samasugune oli asustuspilt tõenäoliselt ka 16. sajandi lõpul ning veelgi varem, kui siin hakkas kujunema küla.

Võrreldes 17. sajandi algusega oli Valma märgatavalt kasvanud. 1681.–1683. aasta kaardi järgi oli seal juba seitse talu. Talud nr. 3–7 moodustasid kolmest küljest põldudega ümbritsetud sumbkülakese, talu nr. 2 oli veidi eemal järve pool ning talu nr. 1 oli omaette külast lõuna pool. Põhja pool olid lähimad hajatalud nr. 8–10 ja 17. Kahjuks puudub 1681.–1683. aasta kaardi juurde kuulunud kirjeldusraamat peremeeste loeteluga talunumbrite järgi. Peremeeste nimed on leida alles 1688. aasta maarevisjonikirjadest. Sel ajal oli paljudes taludes juba mitu peremeest. Neil andmeil oli *Valmapä* külas *Tehosa*-nimelisi peremehi kaks, mõlemad veerandadrikud. *Puskeri*-nimelisi peremehi oli kolm, *Markus* ja *Jaak* (koos *Jürgeniga*) pidasid kumbki veerandiadramaalist kohta, *Hansu* kasutada oli kaheksandik adramaad. Sajandi algul elanud kolmanda, *Brusy*-nimelise peremehe järglasteks võiks ehk pidada kahte *Lelepe*-nimelist meest, kes olid veerandadrikud. Sajandi algul elanud vabadiku järglasteks olid ilmselt kaheksandikadrikud *Kurika Hans* ja *Kurike Titt*. Juurde oli tulnud veel kaks peremeest – kaheksandikadrik *Berne Jahn* ja veerandadrik *Tehase Jahn* koos oma majulise (*Einwohner*) *Mick*'uga. Vana-Tänassilma mõisa alluvuses oli lisaks Valma küla peremeestele loetletud veel 20 hajatalu pidajat, mõisa kõrtsmik ja mõisa mölder.

¹⁰ Sustra talu oli ilmselt hajatalu, mille nimi võib ehk pärineda 16. sajandi lõpul külas elanud pobuli, hiljem kaheksandikadriku lisanimest – 1588 *Suskel*, 1589 *Susko*, 1590 *Suskiel* ja 1601 *Sussuken*.

Joon 1. Valma küla ja selle lähem ümbrus 1681.–1683. aastal (EAA, f. 308, n. 2, s. 200).

Nendest tuleks siinkohal märkida kaheksandikadriku *Kollo Maddis*'t koos majulise *Jahn*'iga, *Tehaste Tönnis*'t, *Sifre Marten*'it ja *Roesare Jany Hann*'i koos majulise *Jahn*'iga ning kuuest vanale tühjale maale asustatud talupojast *Hans Schippe*'t ja *Siffer Jürgen*'it. Nimetatud meeste lisanimedest kujunenud nimesid kandsid 19. sajandi algul lähimad Valma küla ümbritsevad hajatalud.

PERED 18. SAJANDIL

Vakuraamatute ja maarevisjonide materjali põhjal selgub, et Põhjasõda, mille ulatuslikust laastavast mõjust on andmeid arhiiviallikates ja hulgaliselt legende rahvasuus, ei mõjutanud Valma küla arengut eriti tugevasti. Vana-Tänassilma mõisa uues, 1706. aasta vakuraamatus¹¹ on Valma külas loetletud vanade peremeeste lisanimedele all kõik endises suuruses majapidamised, mis olid kirjas 1688. aastal. Neli peremeest olid ilmselt samad mehed kui 18 aastat varem, seitsme peremehe nimele oli lisatud veel üks eesnimi, ilmselt uue peremehe oma. 1713. aastal loetleti külas kümme talu (1688 oli 11 peremeest), üheteistkümmes, kaheksandik adramaa suurune *Kurrika Tido Hanss*'u talu oli tühi¹². Järgnevatelgi aastatel on mõnede talude maad arvatud tühjade hulka. 1722 oli tühi *Kurrick Hanso Jürri* kaheksandik adramaad¹³, 1738 pool *Puskare Jaack*'u veerandadramaalises talust ja *Kurrika Tiet*'u kaheksandik adramaad¹⁴. Ühtlasi võib jälgida peremeeste vahetumist mõnedes taludes – kirja oli pandud järjest uusi eesnimesid, kuid nende lisanimed on ikka endised.

Nagu mujalgi Lõuna-Eestis, tähistati ka Valmas 1744. ja 1758. aasta revisjoni ajal kõik talud nende 1688. aastal kirja pandud peremeeste nimede järgi ning märgiti, kelle kasutusse talude maad olid läinud¹⁵. Sellest materjalist selgub, et kahest *Theasse* talust oli ühes juba kaks peremeest, samuti mõlemas *Lellepeh* ja veel *Theasse Jaan*'i talus. Viimases oli teise peremehe *Jürri* lisanimi *Theasse Micko*. Ilmselt oli *Mikko* Jüri isa, kes võis olla sama majuline *Micko*, kes elas talus 1688. aastal. Kaks *Kurrika* talu, millest üks oli 18. sajandi algupoolel tühi, olid nüüd jälle kumbki eri peremehe kasutada. Jagamata oli jäänud kõik kolm *Puskeri* talu ja *Berne* talu. Nii oli peremeeste ja ilmselt ka talude arv kasvanud 15-ni. Eespool nimetatud hajataludest olid *Köllo* maad 1706 kupja kasutada ja ka 1713 ei teinud tema peremees teopäevi. 1758 oli talus juba kaks peremeest. *Siffre* ja *Rehasahr*'e talud püsisid 18. sajandi algupoolel endist viisi, ainult *Tehase* peremees *Theasse Tennisse Hans* pidas 1738 kohta koos *Kipper Jaak*'uga. Sama seis oli ka 1758.

¹¹ EAA, f. 567, n. 3, s. 81, l. 25–27, 43–44.

¹² Samas, l. 35–37, 46–47.

¹³ Samas, l. 127–129.

¹⁴ Samas, l. 209–211, 213–216.

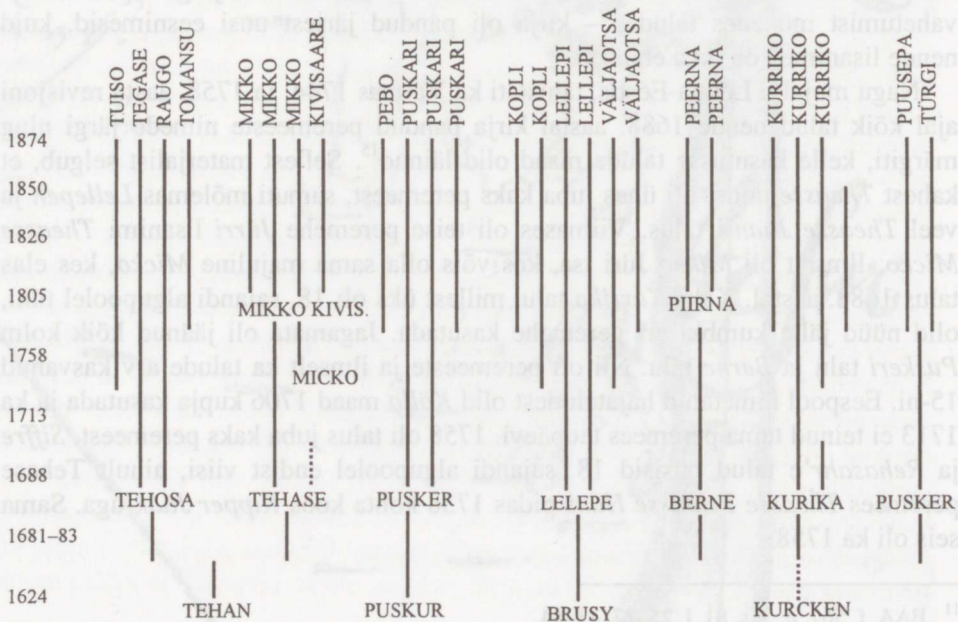
¹⁵ EAA, f. 567, n. 3, s. 220, l. 2–17.

Vana-Tänassilma hingeloendid 1782. ja 1795. aastast pole säilinud. Kuid võib arvata, et juba siis olid kirjas kõik pered, mis olid kantud 1805. aasta vakuraamatusse¹⁶. Selleks ajaks oli talusid üsna intensiivselt jagatud. Tehase taludest oli ka teine poolitatud ning neid oli nüüd kokku neli. Poolitatud olid mõlemad Puskari, Kurika ja Miku talud, samuti Piirna ja külast väljas asuv Puskari talu. Kaks Lellepi talu, kus 1758. aastal elas neli peremeest, oli nüüd jaotatud kuueks eraldi taluks. Kokku oli Valmas 19. sajandi algul 26 talu, enamasti 1688. aastast tuntud perenimedega, lisaks hajatalud. Kõllil oli endiselt kaks majapidamist, Ressare oli jagatud pooleks ja Sihvre kolmeks osaks. Tehase-nimelise peremehe asemel oli nüüd ainult *Kippre Jaack*.

Kogu seda 18. sajandil ja ka varem toimunud talude-perede jagunemist küla põhiosas aitab jälgida lisatud skeem (joon. 2). Sellelt nähtub, et 19. sajandi alguseks oli küla omandanud tollaegsetele oludele vastava optimaalse suuruse ning hiljem enam talusid ei jagatud.

Väga detailse pildi Valma külast, selle taludest ja põldudest annab 1826.–1827. aastal koostatud Vana-Tänassilma mõisa kaart (joon. 3), millele on kõik talud kantud vakuraamatutest tuntud nimede all. Kaardil on näha 14 taluga sumbu küla küllaltki laia ja kompaktse põlluala järvepoolse serva sees ning kümnekond suuremat või väiksemat hajali õue põldude vastasserva taga. Kogu põlluala oli külast lähtuvate looklevate teedega jagatud kuueks sektoriks, mis ei moodustanud

Joon. 2. Valma küla talude jagunemine aastail 1624–1874.

¹⁶ EAA, f. 567, n. 2, s. 986.

kolme külvikorra välja, nagu seda võis näha paljudes Põhja-Eesti külates. Põlluala oli jagatud korrapäratult väikesteks erikujulisteks ja eri suurusega lappideks ning ribadeks. Talude valdused paiknesid segamini, omapärasel kindlas järjestuses. Järjekindlalt kõrvuti seisvate lappidega talud moodustasid väikesi rühmakesi, need omakorda suuremaid rühmi, mille valdused paiknesid koos suuremate või väiksemate tükkidena. Eri talurühmade kompaktsed valdustükid asusid segamini üle kogu põlluala. Tähelepanu äratav, et nende piirid kulgesid mööda väikeste põllulappide ja ribade piire, nagu oleksid viimased juba enne talurühmade valduspiiride kujunemist olemas olnud. Karjamaad küla ümber olid jagamata, heinamaalapid olid aga väga korrapäratu kuju ja erineva suurusega, vastavalt looduslikele oludele. Kaardi kõrvutamisel 1681.–1683. aasta kaardiga ilmneb palju sarnasust – küla asend põldude vahel, külast põhja ja lõunasse viivad teed, õuede sumbjas paigutus ning hajatalude asukohad olid põhijoontes samad. Ka põllumassiivid olid vaatamata väliskontuuride mõningale erinevusele üldjoontes ühesugused. See lubab arvata, et 19. sajandi alguseks kujunenud pilt osutab pikale ja keerulisele järjepidevale arengule eelnevatel sajanditel ning võimaldab retrospektiivselt jälgida taluvalduste asetuse ja põllutükkide piiride kujunemist.

TALUVALDUSTE VARASEM PAIGUTUS

1681.–1683. aasta kaardi juurde kuuluva kirjeldusraamatu puudumise tõttu pole võimalik kindlaks teha 1688. aastal elanud peremeeste talude asukohta. Arvatavasti olid nende õued enam-vähem samal kohal, kus asusid samanimeliste talude õued 19. sajandi algul, kuid päris kindel ei pruugi see olla.¹⁷ Küla kuues keskses talus elas 17. sajandi lõpul ilmselt kuus veerandadrikut (16. sajandi lõpul oli neid niisama palju), kelle majapidamised olid perenimede järgi otsustades tõenäoliselt kujunenud kolme 1624. aastal märgitud peremehe valduste jagamisel. Autor ei tea, kas need kolm peremeest ja nende järglased kasutasid küla maid vanade, 16. sajandist pärit taluvalduste piires või kuidagi teisiti. Küll aga võib teha oletusi taluvalduste paigutuse suhtes. Siin aitab võrdlus 1826.–1827. aasta kaardiga (joon. 3).

Sellel kaardil märgitud samanimeliste talude rühmadest oli kahel sama nimi kui kahel juba 1624. aastal nimetatud peremehel. Nendest olid Tehase talude (kaardil rühm I) põllud kõige suuremad ja kompaktsamad. Enamik põldudest oli koondatud põllumassiivi ühte kesksesse sektorisse radiaalsete külade vahel. Mõningaid veidi väiksemaid tükke oli veel teises põllusektoris, kuna ülejäänutes oli üksikuid üsna väikesi lapikesi. Puskari talude (kaardil rühm II) kõige suuremad ja kompaktsamad põllud haarasid ulatusliku osa kahest põllusektorist, teistes

¹⁷ Mitme teise kompaktsama küla uurimine näitas, et üsna sageli on Rootsi ajast pärit talunimed üle läinud hoopis teises kohas asuvatele õuedele. Vt. Troska, G. Talunimed läbi aegade, 69–92.

oli neil taludel vaid väiksemaid tükke. Nende kahe talurühma põllud olid omavahel läbiseigi külapõldude põhjapoolses osas. Kolmanda 1624. aastal elanud peremehe *Brusy Jan*'i valdused oleksid ilmselt pidanud asuma põllumassiivi lõunaosas. 1826.–1827. aasta kaardi järgi ei olnud seal nii iseloomulikku kompaktsemat valdust, eriti külalähedastel põllulappidel, nagu oli Tehasel ja Puskaril. Kaardil olid Lellepi talurühma (rühm III) külale lähemad põllud väikeste tükkidena segamini teiste talude valdustega ja ainult kaugemal, põllumassiivi edelanurgas oli suur kompaktne põld. Praeguse uurimisseisu juures pole selge, kas see viimane on vana või suhteliselt uuem, isegi võib-olla alles 18. sajandil ülesharitud põlluosa. On võimalik, et selline taluvalduste paigutus kujunes pärast seda, kui talu ilmselt 17. sajandi esimesel poolel tühjaks jäi (nimi *Brusy–Priess* kadus) ja seda sajandi lõpupoolel uuesti harima hakkasid *Lelepe*-nimelised mehed, kes võib-olla uut põldu juurde tegid.

Nende kolme vana talu jagunemisele ja uute kujunemisele 17. sajandi jooksul osutavad mitmed iseloomulikud jooned 1826.–1827. aasta kaardil esitatud põldude jaotuses. *Tehassa*-nimelisi peremehi oli 1688. aasta andmeil kaks ning nende vahel olid selleks ajaks põllud ja õuealagi tõenäoliselt ära jagatud. 1826.–1827. aastal, kui talusid oli juba neli, paiknesid nende põlluribad järjekindlalt paari viisi koos (nr. 51, 52 ja 53, 54), moodustades ühtseid suuremaid ribasid. Need asusid vaheldumisi üle ühe, kohati aga moodustasid kummagi talupaari põlluribad suuremaid kompaktseid tükke. Õuekompleksi iseloomustab vaba planeering¹⁸: aiamaade vahel õuesoppides paiknevad elamud ja muud hooned olid rühmitatud ning aiamaad jagatud samade talupaaride kaupa. On ilmne, et enne viimast talude jagunemist moodustas kumbki talupaar ühe tervikliku talu, mille algus ulatub 17. sajandisse.

Ka *Puskur Hans*'u talu oli pooldunud, sest 1688. aastal oli külas kaks samanimelist veerandadrikut. 1704.–1706. aastal kasutasid kaks Puskari peret koos poolt adramaad. 1826.–1827. aastal olid nelja Puskari talu põllud jagatud kahe talupaari vahel samuti kui Tehase talude omad.

Lelepe-nimelisi peremehi oli 1688. aastal samuti kaks, kummalgi kasutada veerand adramaad. 1826.–1827. aastal oli talusid juba kuus. Nende põlluribad paiknesid järjekindlalt kõrvuti kahes rühmas (nr. 55–57 ja 58–60), mis osutab kahe tervikliku talu olemasolule vanemal ajal, s.t. 17. sajandi lõpul, nagu eelmistegi talude puhul.

1826.–1827. aasta kaardil torkab silma, et Tehase ja Puskari talurühmade põllud asetsesid põllumaa põhjapoolses osas segi veel kahe talurühma omadega. Viimased olid Miku ja Kurika. Miku talude (kaardil rühm IV) põllutükid asusid enamasti Tehase talude maadega kõrvuti, moodustades koos ühtsemaid massiive. Seejuures asus valdav osa Miku talude maadest rohkem põllulaama välisääre pool, nende õued aga otse Tehase talude õuede kõrval. Jääb mulje, nagu oleks

¹⁸ Lõuna-Eesti õuetüüpide kohta vt. **Troska, G.** Eesti taluõued 17.–20. sajandil. Muunduv rahvakultuur. Tallinn, 1993, 60–62.

Miku talurühma eelkäija oma põldudega mingil ajal eraldatud Tehase talude maadest. Otsides Miku talude algust jõuame 1744. ja 1758. aastasse, kui rootsiaegse peremehe *Theasse Jaan*'i maid kasutasid *Theasse Jaani Peet* ja *Theasse Mikko Jürri*. 1688. aastal seisiski peremeeste kirjas veerandadrik *Tehase Jahn*, kellel oli majuline *Mick*. 1624. ja 1638. aastal sellenimelist peremeest veel kirjas ei olnud. Seega võime arvata, et Miku talurühma algtalud on eraldatud Tehase talu maadest 17. sajandi keskpaiku. Miku ja Tehase talurühma eelkäijate tihedale seotusele osutab nii põllulappide ja õuede kõrvuti asetus kui ka 17. sajandil elanud peremeeste ilmne päritolu ühest suguvõsast.

Hoopis teist laadi oli Kurika talurühma (kaardil rühm V) põldude asetus. Suhteliselt väikesed põllualad, mille ulatus on silmanähtavalt väiksem kui teistel taludel, paiknesid teiste talude maade vahel laiali põllumassiivi kõigi kuue sektori ulatuses, suurem tervikpõld asus aga kaugemal edelas, ilmselt uuematel ülesharitud aladel *Kurriko arro*'s. Jääb mulje, et see maade kompleks ei kujunenud mitte mõne vana talu maade jagunemisel, vaid vähehaaval siit ja sealt kasutusele võetud mahajäänud (söötis) või uudismaana ülesharitud, aga võib-olla ka mõnelt teiselt talult saadud põllutükkidest ajal, kui teiste talude valdused olid juba enam-vähem välja kujunenud. 1688. aastal oligi kirjas kaks kaheksandikadriku, *Kurika Hans* ja *Kurike Titt*, kelle eelkäijaks võis olla vabadik *Kurcken Peet* (1624, 1638 *Kernick Peet*). Vana vabadikukoha kasvamine ja jagunemine 17. sajandil on jätnud selge jälje hilisemasse põllujaotusse – 1826.–1827. aastal olid Kurika talude põlluribad rühmitatud vastavalt kahele talupaarile (nr. 47, 48 ja 49, 50).

1688. aastal elas Valma külas veel peremees *Berne Jahn*, kes pidas väikest kaheksandiku adramaa suurust kohta. Ka tema maavaldus on ilmselt kujunenud järk-järgult küla ääremaadel kasutusele võetud tükkidest. Seda näitab tema järglaste Piirna talude (kaardil rühm VI) maade paigutus 1826.–1827. aastal. Osa põlde oli küla kaguservas paiknevate õuede juures, osa segamini Lellepi talude maadega, suuremaid tükke oli veel põlluala välisserval, väiksemaid ka põhjapoolsetel põldudel teiste talude maade vahel.

Võrreldes 1688. aasta peremeeste nimekirja 1681.–1683. aasta kaardiga ilmneb, et üks külasse arvatud talu asus külast kaugemal lõuna pool järve ääres. See võis olla kahe külas elanud Puskeri-nimelise peremehe sugulane *Pusker Hans* oma kaheksandiku adramaa suuruse majapidamisega, mis oli ilmselt rajatud 17. sajandi keskpaiku. 1826.–1827. aastal asusid selles piirkonnas Puskeri talud (kaardil rühm VII), mille põllud küla põllulaama kagupoolseimas sapis moodustasid koos võsapõldude ja heinamaadega ühtse krundi. Tegu on klassikalise hajataluga. Ka 17. sajandi lõpul võisid talu valdused haarata tervikliku ala, mille piires leidsid mõned hajusad, küla põllulaamaga veel kokku kasvamata põllutükikesed.

17. sajandil tekkis (või taasasustati?) Tänassilma mõisa valdustes hulk hajatalusid. Mõned neist asusid Valma küla lähedal, kuid erinevalt Puskeri talust neid siiski küla hulka ei arvatud. 1681.–1683. aasta kaardi järgi olid Valmale kõige

lähemad talud nr. 8, 9, 10 ja 17. Nende peremeeste nimed ei ole teada, kuid 1688. aasta revisjoni ajal kirja pandud hajatalude peremeeste hulgas on *Kollo Maddis* koos majulise *Jahn'*iga, *Sifre Marten* ja *Roesare Jany Hann* koos majulise *Jahn'*iga, kelle lisanimed on äratuntavad mõnede Valma küla ümber paiknenud hajatalude nimedena. 1826.–1827. aasta kaardile on märgitud hajatalud Kõlli (kaardil rühm VIII), Sihvre (nr. 34, 35) ja Ressare (nr. 38, 39) umbes samas kohas, kus 17. sajandi lõpul paiknesid talud nr. 8, 10 ja 17. Talu nr. 9 piirkonnas näib olevat 19. sajandil paiknenud Tossu talu, kuid seda nime ei esinenud 1758. aastal ega varasemates allikates. Peale nende oli 1826.–1827. aasta kaardil Kipre talu, mille maad olid 1681.–1683. aasta kaardi järgi veel asustamata. Küll aga esines 1688. aastal loetletud hajatalude peremeeste hulgas *Tehaste Tönnis* (talu asukoht kahjuks teadmata), kelle maid 1738 kasutasid *Tehasse Tennise Hans* ja *Kipper Jaack*. Viimane võis olla 1688 vanale tühjale maale asustatud *Hans Schippe-Schipper Hanss'*u järglane. Võimalik, et siit tuleb otsida Kipre talu algust, kuid mõneti selgusetuks jääb *Tehaste Tönnis'*e seos sellega.

Hajatalude põllumaad olid õue vahetus läheduses ja paiknesid eraldi küla maadest. Seda ei saa aga ütelda teiste kõlvikute kohta, igatahes mitte 19. sajandi algul. Küla talude põlluribad ja võsapõllutükid ulatusid nüüd vastu Kõlli talu põlde ja heinamaid üsna viimase õue lähedal ning edasi piki külateed kaugele põhja poole. Kipre talu kompaktse valduse jagas kaheks osaks Viljandi jõe juurest algav korrapäratute heinamaatükkide rida, mis kuulus küla taludele. Ühest suuremast võsapõldude massiivist Marremal kuulus suurem osa küla taludele, väiksem tükk selle põhjaservas aga Sihvre talule. Võimalik, et nii täpseid piire küla ja hajatalude valduste vahel 17. sajandil veel ei olnud, kuid ilmne on viimaste paiknemine vanal külasarasel. Lisaks võib Kipre talu kunagine arvatav peremees *Tehaste Tönnis* olla pärit külast *Tehaste*-nimelisest perest.

PÕLLUJAOTUSE JA KÜLA VÄLISILME ARENG 18. SAJANDIL

1826.–1827. aasta kaardi analüüs osutab ka arvatavate algsete taluvalduste tükeldamisele ja uute õuede kujunemisele seoses talude jagunemisega. Nelja *Tehase* talu (nr. 51–54) põllutükkide kuju ja asetus näitab, et kumbki vanatalu oli jagatud enam-vähem võrdselt pooleks. Väga iseloomulik oli õuekompleks – laialdane aiamaalappide kogum, kus igal talul olid oma korrapäratud tükid võimalikult elamu lähedal. Elamud ja mõned muudki hooned paiknesid süsteemitult aiamaalappide vahel lookleva õueala soppides, kusjuures ühegi talu õue ei olnud teistest kindla piiriga eraldatud. Sellised vaba planeeringuga õued olid 19. sajandi algupoolel laialt levinud Viljandimaa lõunapoolsemates kihelkondades.

Enam-vähem sama moodi olid jagatud Miku talude (nr. 69–72) maad. Järjekindlalt kõrvuti asusid talude nr. 69 ja 71 ning nr. 70 ja 72 põlluribad vastavalt kahe algse talu terviklike põlluribade poolitamisele. Nende nelja talu õued ei

asunud aga sugugi kõik koos küla sees, selleks ei olnud ilmselt ruumi. Talude nr. 69 ja 70 õued, teine teisel pool külateed, asusid koos oma väikeste aiamaalappidega Tehase talude õueaiamaa kompleksi sopi sees ja olid kujunenud siin algse, Tehase talust eraldunud talu jagunemisel 18. sajandi teisel veerandil. Kui mõlemad talud 18. sajandi teisel poolel omakorda ära jagati, tuli uued õued rajada juba külast kaugemale. Võimalik, et eraldunud talude (nr. 71 ja 72) asukohal põldude loodepoolse serva taga oli juba varemgi mõni õu, näiteks 1688. aastal elanud *Tehase Jahn*'i majulise *Micko* või tema järglase oma, kellelt talu nr. 71 sai samuti Miku nime, nagu vanad talud külas. Talu nr. 72 nimi *Kiwwisahr* võib ehk pärineda mõnelt teiselt seal veidi hilisemal ajal elanud vabadikult. Sellele osutab talu õu, mis on väiksem, nagu vabadikuõu kunagi, Miku talu avara mitme aiamaalapiga õue kõrval. Paiga vanemale, talude jaotamiseelsele asustatusele viitab veel neid õuesid ümbritsevate kõlvikute jagunemine ainult nende kahe vahel, kusjuures põllud külgnesid just Miku õuega. Tihedat seost külas asunud taludega kinnitab lisaks ühtses süsteemis jagatud põlluribadele ka lappide eraldamine neile Miku talude aiamaadel küla sees.

Küla tuumikus asunud Puskari talude põldude jagamisel pole sugugi igal pool järgitud üht kindlat süsteemi. Üldiselt olid talude nr. 63 ja 64 ühest suuremast tükist jagatud põlluribad kõrvuti, kuid mitmes kohas olid nad pisut erineva suurusega. Paiguti olid talude nr. 63 ja 64 põllulapid eraldi talude nr. 61 ja 62 üldiselt kõrvuti asunud lappide vahel, teisel oli suuremaid tükke ühe talupaari vahel jagatud enamaks kui kaheks vaheldumisi asuvaks ribaks. Esines muidki korrapäraseid. Õuede asetus lubab oletada, et jagunemine ei toimunud üheaegselt või ühesugustes tingimustes. Küla tuumikus asunud õuedest olid nr. 61 ja 62 enam põldude pool, kus ilmselt oli rohkem ruumi algse õue jagunemiseks. Talu nr. 63 õu oli otse külatee ääres tihedalt teiste õuede vahel, temast eraldatud talu nr. 64 õu oli aga põldude teisel serval. See õu oli hästi avar, ümbritsetud küllaltki kompaktselt aiamaa, kopli ja võsapõllutükkidega, nagu oleks ta olnud rajatud selle talurühma põldude teise otsa juba enne põhitalu jagamist.

Kurika talude (nr. 47–50) kahe vanatalu kõik põlluribad olid hoolikalt pikuti või risti pooleks, harva ka enamaks osaks jagatud. Külatee ääres asunud ühel õuel oli kaks elamut, nr. 49 ja 50, ning nende vahel olid jagatud ka ümbritsevad aiamaad. Kurika talude nr. 47 ja 48 kõrvuti asetsevad avarad õued on aga külapõldude põhjapoolsel serval. Õuede asendit ja põlluribade omavahelist paigutust arvestades võib oletada, et 17. sajandi lõpul elasid mõlemad Kurika peremehed koos küla sees asunud õuel. Ilmselt rajati teine õu alles siis, kui mõnda aega tühjana seisnud talupool sai 18. sajandi keskpaiku uue peremehe. Uus õu rajati külapõldude servale, võimalik, et mõne vanema väikese eluaseme kohale. Ka teine õu selle kõrval on tõenäoliselt kujunenud ammu enne seda, kui talu 18. sajandi lõpul poolitati. Samal ajal jagatud, aga küla sees asunud Kurika talude peremehed elasid veel 19. sajandi algul ühe õue peal.

Lellepi talude (nr. 55–60) küllaltki kompaktses valdustes kujunes samuti iseloomulik jaotus segamini asetsevate väikeste põllulappidega. 18. sajandi kesk-

paigaks olid mõlema vanatalu maad jagatud vahelduvate ribade ja tükkidena pooleks, sajandi lõpupoolel poolitati veel üks talu kummastki paarist. Nii jagunesid 19. sajandi alguseks mõlema vanatalu maad risti-rästi paiknevateks ribadeks ja lappideks, ikka üks suurem või laiem kõrvuti kahe väiksema või kitsama tükiga. Ka Lellepi talude õued ei asunud kõik koos. Õued nr. 55–57 olid ridamisi küla serval, neist esimene lääne pool külateed, teised ida pool. On tõenäoline, et 18. sajandi keskpaigaks olid olemas õued nr. 55 ja 56, õu nr. 57 rajati ilmselt seoses talu eraldamisega nr. 56-st. Peale selle oli talul nr. 55 külast kaugemal põldude taga veel teine väiksem õu, millest oleks võinud saada nr. 55-st eraldatud talu. Teisest rühmast (nr. 58–60) asus küla tuumikus üsna õue nr. 55 lähedal ainult õu nr. 60. Ka selle talu põlluribad olid analoogselt nr. 55 omadega suuremad kui teiste omad. Tõenäoliselt olid just need algsed vanatalud. Talude nr. 58 ja 59 hooned asusid tükk maad kaugemal lõuna pool põllumassiivi serval ühe pika sopolise õue peal.

Kaks Piirna talu (nr. 67, 68) kujunes alles 18. sajandi lõpul vanatalu poolitamisel. Küllaltki suured põllutükid olid jagatud paljudeks üsna erikujulisteks ja -suurusteks tükkideks vaheldumisi ühele ja teisele talule. Kogu jaotust iseloomustasid võrdlemisi sirged piirid. Vanatalu suur koplitega ümbritsetud vaba planeeringuga õu asus küla äärmistest, Lellepi taludest vaid veidi eemal. Talude hooned paiknesid õue-aiamaalappide vahel kahes eraldi rühmas.

Külast kaugemal asunud Puskari hajatalude (nr. 65, 66) avarad, aiamaalappidest ümbritsetud õued asusid kõrvuti, nagu oleksid nad kujunenud ühest suurest vaba planeeringuga õuest. Õuedele lähemad, ilmselt 17. sajandist pärinevad põlloosad olid jagatud suhteliselt korrapäraselt: kaugemal, hiljem ülesharitud aladel olid põllutükid tunduvalt suuremad kui külas asuvatel taludel ning nende piirid korrapäraselt sirged.

Suured vaba planeeringuga õued olid ka Kõlli (nr. 45, 46) ja Sihvre (nr. 34, 35) hajatalul. Nende hooned paiknesid ebakorrapärase aiamaalappide vahel laiali. Kõllil veel mingeid märke õue jaotamisest näha pole, kuid kummagi pere elumaja on ühisel õuel tähistatud talu numbriga. Sihvre õu koos selle keskel asuva aiamaaga oli jagatud pooleks: ühel õuepoolel oli üks, teisel poolel kaks elumaja, tähistatud eraldi talu numbriga. Nii Kõlli kui ka Sihvre talu põllulapid olid üsna korrapäraselt jagatud vaheldumisi ribadeks. Kipre (nr. 37) hajatalul oli küll kaks teineteisest üsna kaugel asuvat õue, kuid teine neist, pisike õueke järve lähedal, paistab olevat vabadiku või popsi õu sama talu koosseisus. Ka polnud talu maid omanike vahel ära jagatud. Heinamaade ja võsapõldude vahel asunud põllud olid päris suured korrapäraselt lapid.

Kummalgi Ressare talul (nr. 38, 39) oli väga suur vaba planeeringuga õu hulga aiamaalappidega. Talu nr. 38 asus põlluala serval ilmselt vana rootsiaegse õue kohal, talu nr. 39 õu oli rajatud tema vahetusse naabrusesse, samuti põllu servale. Õuede suurte mõõtmete ja rohkete aiamaalappide tõttu olid nende elumajad teineteisest siiski üsna kaugel. Põllud ja muud kõlvikud moodustasid suhteliselt kompaktsed terviku.

Joon. 3. Valma küla 1826–1827. aastal (EAA, f. 2072, n. 3, s. 10d järgi). Peenema joonega talude põllutükkide piirid, jämedama joonega talurühmade valduste piirid. Talude rühmad: I Tehase talud, nr. 51–54; II Puskari talud, nr. 61–64; III Lellepi talud, nr. 55–60; IV Miku talud, nr. 69–72; V Kurika talud, nr. 47–50; VI Piirma talud, nr. 67–68; VII Puskari hajatalud, nr. 65–66; VIII Kõlli hajatalud, nr. 45–46. Rätsepa (nr. 73) ei kuulu talurühmade koosseisu. Sihvre (nr. 34–35), Tossu (nr. 36), Kipre (nr. 37) ja Ressare (nr. 38–39) asuvad kaugemal ja jäid jooniselt välja. Numbrid tähistavad vastava talu elumaja. Ristiga on märgitud neoliitilise asukoht. Tingimärgid: 1 õu, 2 aiamaa, 3 põld, 4 võsapõld, 5 heinamaa, 6 koppel.

MÕNINGAID JÄRELDUSI

Ülevaatest selgub, et Valma küla asustusstruktuuri areng toimus 17. sajandi algusest kuni 19. sajandi esimese pooleni sujuvalt, pideva protsessina, millesse Põhjasõja-aegne maa üldine laastamine ja majanduse allakäik ei toonud erilisi järskede muutusi. Talupoegade maavalduste piiride püsimist soodustas peale aegade jooksul juurdunud traditsioonide ilmselt ka Rootsi võimu ajal järjest enam süvenenud maaüksuste ja nende piiride dokumenteerimine maarevisjonide käigus. Kord juba kirja pandud andmed olid talude ja nende valduste arvestuse aluseks ka hiljem, juba Vene võimu ajal.

1826.–1827. aastal mõõdistatud kaardil on külapõldude taludevaheline jaotus 17.–18. sajandi jooksul üldises plaanis üsna hästi jälgitav. Võimalikud muudatused detailides (uute maatükkide juurdetulek, põllulappide piiride muutumine või nende üleminek ühelt talult teisele jm.), mille kohta puuduvad täpsed andmed, ei tohiks analüüsimisel saadud üldpilti eriti rikkuda. Jälgides talude ja nende valduste kujunemist 17. sajandil tekib mulje, et sel ajal oli veel rohkesti vabu, s.t. söötis või ülesharimata maid, mida järjest enam kasutusse võeti. Esile tõusevad kolm, ilmselt kõige vanemat peret (*Tehan, Puskur, Brusy*), kelle vahel küla põllumaade põhiosa, mille piirid kahjuks ei ole teada, jagunes suuremate võimalikult terviklike tükkidena. Uuematest, 17. sajandi jooksul tekkinud taludest on Miku ilmselt eraldunud Tehase talust ja saanud oma kasutusse võib-olla ka osa selle maadest. Kurika ja Piirna, mis tõenäoliselt kujunesid väikestest vabadikukohtadest, said lisaks algselt nende kasutuses olnud maadele veel tükke mitmelt poolt teiste talude valduste vahelt või küljest. 17. sajandi lõpust alates kujunesid uued talud ja kasvas nende arv ainult vanade talude valduste süstemaatilise jagamise teel. Mõnegi jagamise eelduseks oli tõenäoliselt vabadikupere või poolemaamehe majapidamise olemasolu põhipere koosseisus: meenutatagu siin majulist Mikku Tehase Jaani peres 17. sajandil ja Kivisaare-nimelist peret Miku talus 18. sajandil.

17. sajandil kujunenud talude (hilisemate talurühmade) valduste piirid on kaardi andmeid arvestades ilmselt püsunud enam-vähem samad kuni 19. sajandi alguseni. Nendesse piiridesse jäävad valdustükid on hiljem – esimene kord 18. sajandi keskpaiku, teine kord 18. sajandi lõpul – jagatud kindla süsteemi järgi kõigi algtalust eraldunud osade vahel. Suuremad muudatused algsete piiride osas toimusid ilmselt enne neid jagamisi. Muidugi on võimalikud ka hilisemad ümberkorraldused, näiteks mõningate tükkide vahetamine tervete talurühmade vahel või uute maade juurdetulek, kuid need pole üldist süsteemi segi löönud. Kogu see 17. sajandi algusest peale jälgitav talude ja nende valduste areng toimus tegelikult juba varem asustatud ja tõenäoliselt suurelt osalt ülesharitud maal. 1601. aastal, enne laastavat Rootsi–Poola sõda, oli külas kuus veerandadrikut. 1624. aasta revisjoni ajal küsitletud talupoegade mäletamise järgi olevat vanemal ajal olnud külas kuus talu. 1638. aasta revisjoni ajal teati rääkida isegi üheksa talu olemasolust vanal ajal. 1601. a. andmeil oli külas peale veerandadrikute veel

kuus kaheksandikadrikt, keda võiks ehk pidada poolemaameesteks kolmes veerandadramaalises talus. Tegu võis olla ka hajataludega küla lähemas ümbruses. Nii saabki kokku üheksa talu, millest kuus olid arvatavasti pidevalt samade peremeeste käes olnud, kolm aga rajati või taastasustati pärast Liivi sõda järkjärgult majanduslikult tugevamate pobulite ja mõnede vaesunud veerandadriktite poolt. Niisuguse hulga talude olemasolu lubab arvata, et külas pidi 16. sajandi lõpul ja ilmselt ka varem eksisteerima kindel põldude jaotus – tõenäoliselt maade ülesharimise ajal moodustunud optimaalse suurusega künnitükid jaotati talude vahel.

Kui Rootsi aja algul oli püsinud mälestus poolaagsetest taludest (20–30 aastat ei ole ju pikk vahe), pidid ilmselt olema säilinud ka tunnusmärgid nende valdustest, eelkõige põllu(künni?)tükidest, mille piirid põllupeenarde näol võisid edasi kesta ka hilisematel aegadel. 1826.–1827. aasta kaardi järgi on muudugi raske kindlaks teha vanaaegsete põllupeenarde asukohti, kuid selgesti on eristatavad suuremad põllutükid, mis koosnesid enamasti kolmest, neljast või kuuest (vastavalt ühte rühma kuulunud talude arvule) kõrvuti asetsevast enam-vähem võrdse suuruse ja kujuga ribakesest või lapikesest. Samalaadset algsete suurte põllutükkide jaotamise süsteemi kohtab näiteks Võhma küla (Mustjala khk.) 1865. aasta kaardil¹⁹, millel on märgitud neid tükke ümbritseyate põllupeenarde rägastik. Võimalik, et ka Valmas ääristasid suuri põllutükke laiema, juba kaugemas minevikus moodustunud põllupeenrad. Talude põllutükkide rühmitamise alusel õnnestus autoril enam-vähem kogu põlluala ulatuses rekonstrueerida arvatav vanem jaotus suuremateks põllutükkideks (joon. 4). Paiguti on maade jagamisel talude vahel (või ka hiljem?) vanu suurte tükkide piire arvatavasti muudetud, mistõttu polnud võimalik neid joonisele kanda. Mitmedki hästi suured tükid võisid algselt olla tunduvalt väiksemad.

Rekonstrueeritud põllutükkide suurus ja kuju oli üsnagi varieeruv. Enamasti olid need ristkülikukujulised, u. 43–84 m laiad ja 61–125 m pikad, paiguti väiksemadki. Nende kõrval oli kitsaid (u. 55–68 m) ja pikki (u. 180–225 m) ribasid ja peaaegu ruudukujulisi (u. 43–99 × 49–105 m) tükke. Kõigi nende kuju oli üsna korrapäratu ja piirid valdavalt looklevad. Kogu see põllujaotus oli ilmselt kujunenud arvestades kohalikke loodusolusid, mulla viljakust ja iseloomu, reljeefi ning muud. Kas need aga päris algsed künnitükid olid, on raske oletada. Põhja-Eestis leitud paar tuhat aastat vanematel muistsetel põldudel kindlaks tehtud tükid olid tunduvalt väiksemad, Saha-Lool keskmiselt 23–25 × 15–16 m, Proosal 20–25 × 20–25 m, üksikud ka kitsamad ja pikemad.²⁰ Ilmandu küla hilis-keskaegsetel põldudel avastatud lapijaotus on tükkide kuju ja suuruse²¹ poolest palju lähedasem Valma küla vanale põllujaotusele, mis eksisteeris tõenäoliselt

¹⁹ Troska, G. Eesti külad XIX sajandil, kaart nr. 5.

²⁰ Lang, V. Muistne Rävåla, I. Tallinn, 1996, 207–208, 249–251.

²¹ Lang, V. A Pre-Roman *tarand*-grave and late medieval fossil fields of Ilmandu, NW Estonia. – Eesti TA Toim. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1995, 44, 4, 434–435.

Joon. 4. Valma küla suurte põllutükkide piirid 17. sajandil enne talude jagunemist. Jämedama joonega on algtalude valduste arvatavad piirid. Need kattuvad joonisel 3 jämedama joonega tähistatud talurühmade valduste piiridega. Autori rekonstruktsioon 1826.–1827. aasta kaardi alusel.

juba 17. sajandi algupoolel (või ka varem?), enne kui talusid hakati 17. sajandi lõpupoolel ja 18. sajandil jagama. Eriti peab rõhutama, et 17. sajandi lõpuks kujunenud kuue talu, hilisemate talurühmade valduste piirid kulgesid just mööda nende suurte tükkide piire. Väiksemad valdustükid koosnesid 1–4 osast, suurematel kompaktsel valdustel oli suuri põllutükke märgatavalt rohkem. Ka need kohad, kus arvatavad põllutükkide piirid olid kaduma läinud, asusid kõik ühe talurühma valduste sees.

On märkimisväärne, et talurühmi, s.o. 17. sajandi lõpuks väljakujunenud alg-talusid oli kuus, niisama palju, kui oli olnud talusid 16. sajandi lõpul. Kas nende valdused aga ühtedes ja samades piirides olid, on võimatu kindlaks teha. 1826.–1827. aasta kaardi andmeid arvestades oli igal 17. sajandi talul peale suuremate, vaid mõnesse põllusektorisse koondatud komplekside veel väiksemaid maatükke teistelgi põldudel, s.t. nende valdused asusid segamini kogu põlluala ulatuses. Kahjuks pole võimalik selgitada, kas taluvalduste korrapäratu segiasetus võis tekkida juba küla vanemas arengujärgus 16. sajandil või veelgi varem ja kas 17. sajandil võeti arvesse valduste vanu piire. Tõenäolisem on siiski, et 17. sajandi alguse sõdades laastatud ja tühjaks jäänud põldude uuesti kasutusele võtmisel jälgiti veel ainult säilinud põllupeenraid ja künnitükkide piire, taluvalduste piirid aga kujunesid uut moodi. Vanast võis säilida vaid üldine põhimõte valduste segiasetusest.

VALMA KÜLA 19. SAJANDIL

19. sajandi alguseks väljakujunenud segamini paiknevate valdustega riba-põldude süsteem hakkas Eestis nagu mujalgi Lääne-Euroopas takistama põllu-majanduse arengut. Eestis piiruti 19. sajandi algupoolel talumaade reguleerimise-ga 1804. aasta talurahvaseaduse ja 1809. aasta täiendusparagrahvide ning teiste instruksioonide alusel²², s.t. ainult vana lapi- ja nõõrimaade süsteemi täiustamisega²³. Liivimaa kroonumõisate 1826. aasta reguleerimis- ja 1841. aasta valitsemismäärustiku põhjal korraldati 1844. aastal ka Vana-Tänassilma mõisa maad²⁴. Uued talude piirid olid kantud vanale, reguleerimise aluseks olnud 1826.–1827. aasta kaardile. Selle järgi puudutas reguleerimine ainult hajatalusid ja väikemaapidajaid küla ümber. Sirgete piiridega olid külamaadest ja ka üks-teisest eraldatud Puskari, Sihvre, Kõlli, Kipre ja Tossu hajatalud, Lahmuse väike-talu ning Pöja koos Silma, Puskari ja teiste väikekohtadega ühe krundi sees. Küla enda maadel taluvalduste piire ei muudetud, isegi väikesele Rätsepa kohale järve ääres ei eraldatud omaette krunti. Küll aga olid planeeritud mõned uued sirged teed – üks neist oli Piirna talu (nr. 67, 68) õuede juurest endise põllutükkide vahel lookleva tee asemele otse läbi põldude külast väljaviivale suuremale teele, teine külast põhja pool maanteelt ida poole, Kipre talust mööda järveni ja sealt mööda järve äärt Viljandi jõe suudmesse. Nii püsis vana põldude jaotus Valma külas 19. sajandi keskpaigani.

Ulatuslikud reguleerimistööd kroonumõisates algasid 1859. aasta reguleerimismäärustiku ja takseerimise alusel. Selles määrustikus soovitati võimaluse korral õue-aiamaad eraldada ühes tükis, s.t. likvideerida senine ribapõldude süsteem. Valma külas ongi seda soovitus jälgitud. Üldiselt võttis reguleerimine

²² Troska, G. Eesti külad XIX sajandil, 26–30.

²³ Samas, 33–49.

²⁴ EAA, f. 2072, n. 3, s. 10a.

Vana-Tänassilmas üsna pikka aega. Tartu–Pärnu ringkonna kroonumõisates tehtavate reguleerimistööde seisu kohta 1862. aastal koostatud ülevaate järgi²⁵ polnud Vana-Tänassilmas töid veel alustatudki. Maamõõdukomisjoni esimehele von Sehrwaldile 18. juulil 1869 saadetud Vana-Tänassilma vallavalitsuse kirjast²⁶ selgub, et maatameeste varasemate palvete peale mõisa jagamise kohta on alati kästud oodata, kuni maad mõõdetud ja takseeritud saavad. Aga et tööd juba eelmisel aastal olid nii kaugele jõudnud, esitati palve uuesti. Vana-Tänassilma mõisa uus kaart ongi valminud aastatel 1867–1869. Ilmselt polnud kõik reguleerimistööd veel järgmiselgi aastal lõppenud, sest kevadel 1870 esitasid mitmed hajatalude peremehed, nagu Jüri Toss Alt-Tossu talust ja Jaan Sihvre Alt-Sihvre talust palveid, et nende vanemate poolt 100–150 aastat tagasi rajatud popsikohad, mis juba eraldi majapidamistena kroonule renti maksid, reguleerimisel ka ametlikult vanadest taludest lahutataks ja eraldi talude õigused saaks²⁷. Valma küla talupoegadelt niisuguseid palveid pole.

1867.–1869. aasta kaardil on Valma küla talud juba kõik krunditud. Küla-tuumikus on oma krundi keskel vanale kohale alles jäänud kaksteist otse vastu põlde asunud õue. Nende talude põllud ulatusid nüüd umbes põllumassiivi kesk-kohani, õuest järve poole jäid koplid ja heinamaad. Põllumassiivi välisäärel oli teine kruntide ring, kus oma kohal olid alles üks vanadest Puskari taludest ja üks Lellepi talu juurde kuulunud väikekoht (nüüd Lellepi Peedi). Ülejäänud viiel krundil õuesid polnud, sest need olid küla keskelt veel üle toomata. Oma endisele kohale jäid ka kõik teised hajusalt küla ümber paiknenud õued – kaks Lellepi (nüüd Väljaotsa) talu, mõlemad Puskari hajatalud, kaks Miku (teine nüüd Kivisaare) talu ja mõlemad Kõlli hajatalud. Omaette krundi oli saanud Rätsepa väikekoht järve kaldal. Varem teise Lellepi talu juurde kuulunud Lahmuse väikekoht (Lellepi Peedi lähedal) oli saanud samuti eraldi krundi, kus õu oli rajatud uuele kohale oma põldude naabrusesse.

1874. aastal koostatud Vana-Tänassilma mõisa talukohtade nimekirja²⁸ on mitmed Valma küla talud kantud uute nimede all. Teise, külast eemal asunud Miku talu uus nimi oli Kivisaare. Neljast Tehase talust säilis vana nimi vaid ühel, teised olid Tuiso, Raugo ja Tomansu. Lellepi taludest oli vana nimi vaid kahel, kahte nimetati nüüd Kopli ja kahte Väljaotsa taluks. Neljast külas asunud Puskari talust oli üks uue nimega Pebo ja ka Puskari hajataludel, mis kaardil märgitud vana nimega, olid uued nimed – Puusepa ja Türgi. Nimekirjale on hiljem juurde lisatud andmed talude müügiaasta kohta. Selgub, et enam kui pooled taludest, nimelt kolmteist, müüdi 1878. ja viis talu 1879. aastal. Edaspidi müüdi üks–kaks talu aastas, 1881. aastal koguni neli. 1885 olid müümata veel ainult Lorupi veski-koht ning üks Kopli, endine Lellepi talu.

²⁵ EAA, f. 552, n. 2, s. 482, l. 62–67.

²⁶ EAA, f. 552, n. 2, s. 513, l. 69.

²⁷ Samas, l. 125, 129 jt.

²⁸ EAA, f. 552, n. 2, s. 372.

Nii oli mitmesaja aasta vanusest kogukondlikust külast saanud lühikese ajaga uut laadi küla, kus valduslikult üksteisest eraldatud ja kapitalistlikult majandatud talud kuulusid nende peremeeste eraomandisse.

DEVELOPMENT OF THE FIELD PATTERN ON THE OPEN FIELDS OF THE VILLAGE OF VALMA

Gea TROSKA

Since the 1970s, when the first ancient fields were discovered in Estonia by archaeologists, increasingly more attention has been paid to the studies of the history of village, especially to the development of the field pattern and the planning of villages. Unfortunately, few relevant maps are available. One of them is the map of the Vana-Tänassilma estate in Viljandi Parish (presently Viljandi County), dated 1826–1827. It presents the field pattern of the village of Valma. At the end of the 16th century, there were 6–9 farms in Valma with twelve farmers, seven fishermen, and one peasant having a forest holding and performing a day's work for the manor each week. After the ravaging Swedish–Polish war only three farmers and one cottager were left in 1624. The number of farms grew rapidly in the 17th and 18th centuries. At the end of the 17th century seven farms of Valma constituted a compact, bunched village on the fringe of the field massive on the shore of Lake Võrtsjärv, one farm stood alone in the southern part and several isolated farms were situated in the northern and north-western parts of the village (Fig. 1). In 1826–1827, 14 farmyards formed a thin compact, bunched village in the place of the old village, surrounded by 10 farmyards and 7 smallholdings. The isolated farms had been divided into several new ones (Fig. 3). The analysis of the complex strip field pattern on the open fields complemented with data from older sources helped ascertain the possible pattern of the initial farm holdings in the 17th century and reconstruct the block field pattern of that time (Fig. 4). It is possible that this field pattern was based on a similar pattern dating from the 16th century or even from earlier times. Side by side with the development of the strip field pattern in the 18th century also the village planning underwent changes. In the course of land consolidation in 1867–1868, the old field pattern was lost. The open fields were divided into compact holdings. Later part of the farms were moved and rebuilt outside the village, on another fringe of the field massive.